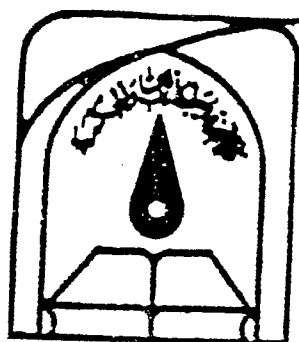

11937

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد علوم سیاسی

تاثیر منابع نفت و گاز منطقه دریای خزر بر اقتصاد سیاسی ایران

امین الله سلیمانی

۱۰ / ۱۲ / ۱۳۸۱

استاد راهنما:

دکتر مسعود غفاری

استاد مشاور:

دکتر محمد باقر حشمت زاده

۴۴۹۱۸

تابستان ۱۳۸۱

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی ایران
تعمیرات

تاییدیه اعضای هیات داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضاء هیات داوران نسخه نهایی پایان نامه آقای امین الله سلیمانی
تحت عنوان: تاثیر منابع نفت و گاز حوزه دریای خزر بر اقتصاد سیاسی ایران
را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد می کنند.

اعضاء هیات داوران :

۱- استاد راهنما: دکتر مسعود غفاری

۲- استاد مشاور: دکتر محمد باقر حشمت زاده

۳- استاد ناظر: دکتر نرسی قربان

۵

۴

۳

۲

۴- استاد ناظر: دکتر فرهاد عطایی

۵- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی: دکتر مسعود غفاری

این نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظریه اینکه چاپ و انتشارات پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس مبین بخشی از فعالیتهای علمی پژوهشی دانشگاه است، بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش اموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد زیر متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به مرکز نشر دانشگاه اطلاع دهد.

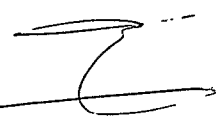
ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل را چاپ کند: «کتاب حاضر حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد امین الله سلیمانی در رشته علوم سیاسی است که در سال ۱۳۸۱ در دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی جناب آقای دکتر مسعود غفاری و مشاوره جناب آقای دکتر محمدباقر حشمت زاده از ان دفاع شده است».

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های نشریات دانشگاه تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به مرکز نشر دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰ درصد بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس تادیه کند

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه میتواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق میدهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تامین نماید.

ماده ۶: اینجانب امین الله سلیمانی دانشجوی رشته علوم سیاسی، مقطع کارشناسی ارشد، تعهد فوق و ضمانت اجرایی آنرا قبول کرده، به ان ملتزم می شوم.

امین الله سلیمانی
رئیس هیات مدیره انتشارات علمی و پژوهشی
دانشگاه تربیت مدرس

تقدیم به:

پدر دلسوز

و

مادر مهربانم

گوهرهای درخشان آسمان هستیم
که نور وجودشان همواره روشنگر راه زندگیم بوده است

تشکر و قدردانی :

اکنون که با یاری خداوند متعال پایان نامهٔ تحصیلی ام را به پایان رسانده‌ام ، بر خود لازم می‌دانم بر اساس حدیث شریف «مَنْ لَمْ يَشْكُرْ الْمَخْلُوقَ ، لَمْ يَشْكُرْ الْخَالِقَ» ، از زحمات بیدریغ و راهنمایی‌های گرانقدر جناب آقای دکتر غفاری که به عنوان استاد راهنما مسئولیت راهنمایی این پایان نامه را بر عهده گرفتند ، نهایت تشکر و قدردانی را به عمل آورم . همچنین از جناب آقای دکتر حشمت‌زاده که به عنوان استاد مشاور با مشاوره‌های ارزنده‌شان اینجانب را یاری نمودند ، بی‌نهایت سپاسگزارم .

از دوست گرامیم جناب آقای مجید سیدین که ویراستاری متن را بر عهده گرفتند ، همچنین از دوستان بزرگوار آقایان حمیدرضا روستا ، مختار شاه‌صادقی ، حسین علیپور ، علی منفرد و علی محمودی که در تنظیم مطالب به این جانب یاری نمودند ، نهایت قدردانی را به عمل می‌آورم . در نهایت از سرکارخانم یونانیور که با زحمات فراوان و نهایت دقت ، تایپ و تصحیح متن را انجام دادند بی‌نهایت سپاسگزارم . از خداوند متعال توفیق روزافزون همهٔ این عزیزان را خواستارم .

چکیده :

منطقه دریای خزر دارای ذخایر نفت و گاز اثبات شده ای معادل ۶۵ تا ۷۵ میلیارد بشکه نفت خام می باشد. از این رو تحت تاثیر فروپاشی شوروی و افزایش روزافزون تقاضای جهانی انرژی ، اهمیت ژئوپلیتیک و ژئو اکونومیک زیادی کسب کرده است. به گونه ای که طبق پیش بینی های انجام شده ، در سال ۲۰۲۰ ، ۳/۵ درصد عرضه جهانی نفت و ۶ درصد عرضه جهانی گاز را به خود اختصاص خواهد داد. در خصوص ایران ، منابع مذکور به سه شیوه پتانسیل تقویت اقتصاد سیاسی ایران را دارد : (۱) بهره برداری از ذخایر نفت خام بخش ایرانی دریای خزر . (۲) مشارکت در توسعه میادین نفت و گاز کشورهای تازه استقلال یافته منطقه . (۳) انتقال منابع یادشده به بازارهای جهانی انرژی .

عواید حاصل از این پتانسیل ها به دوشیوه مستقیم (کسب درآمدهای ارزی شامل ۱۵ دلار از استخراج هر بشکه نفت ایران در دریای خزر ، سالانه ۱۷۰۰ میلیون دلار عواید ترانزیت) و غیر مستقیم (توسعه نفوذ و کنترل ایران بر کشورهای منطقه دریای خزر ، تبدیل ایران به شریان حیاتی انتقال انرژی برای مصرف کنندگان و صرفه جویی در انتقال نفت و گاز از جنوب به شمال کشور) ، حاصل می شود . با این وجود چالشهای ناشی از معادلات جهانی قدرت ، منافع ایران در منطقه را با مشکلات و موانع زیادی مواجه ساخته است . این موانع عبارتند از : ضعف و بی ثباتی سیاسی - اقتصادی و عدم استقلال کشورهای انرژی خیز منطقه در تصمیم گیریهایشان ، استراتژیهای ایران ستیز امریکا و اسرائیل ، رقابت جدی ترکیه و روسیه با ایران در تسلط بر مسیرهای صدور انرژی منطقه و نهایتاً ضعف سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در مواجهه با چالشهای مذکور . بنابراین پتانسیلهای یاد شده در صورت رفع موانع موجود ، به واسطه درامدزایی و اهمیت بخشی به موقعیت ژئوپلیتیک ایران ، اقتصاد سیاسی ایران را تقویت خواهد کرد.

اصطلاحات کلیدی : اقتصاد سیاسی ایران، منطقه دریای خزر، نفت خام ، گاز طبیعی ، ژئوپلیتیک و ژئو اکونومیک .

فهرست مطالب:

صفحه	عنوان	ردیف
۱	مقدمه پایان نامه.....	
۱	طرح مسأله	الف -
۳	سؤال	ب -
۳	فرضیه‌ها.....	ج -
۳	متغیرهای دخیل.....	د -
۴	ادبیات تحقیق.....	ه -
۵	هدف پژوهش.....	و -
۵	محدودیت‌های تحقیق.....	ز -
۵	اهمیت و ضرورت تحقیق.....	ح -
۵	روش تحقیق.....	ط -
۵	تعریف اصطلاحات کلیدی.....	ی -
۶	ساماندهی پژوهش.....	ک -
۸	چارچوب نظری ، اقتصاد سیاسی ایران و رانت.....	فصل ۱
۹	مقدمه فصل اول :	
۱۰	سیری در مفهوم اقتصاد سیاسی.....	۱-۱-
۱۰	مفهوم علم اقتصاد	۱-۱-۱-
۱۰	مفهوم علم ساسیت.....	۲-۱-۱-
۱۱	مفهوم اقتصاد سیاسی.....	۳-۱-۱-
۱۴	رویکردهای مختلف به اقتصاد سیاسی.....	۴-۱-۱-

۱۵	..... اقتصاد سیاسی و رانت	۲-۱-
۱۵	..... مفهوم رانت	۱-۲-۱-
۱۷	..... ویژگیهای دولت رانتیر	۲-۲-۱-
۱۸	..... نفت و گاز و اقتصاد سیاسی	۳-۱-
۲۱	..... پیامدهای منفی درآمدهای ناشی از نفت و گاز	۱-۳-۱-
۲۱	..... عدم پاسخگویی دولت در مقابل جامعه و گروههای اجتماعی	۱-۱-۳-۱-
۲۲	..... غلبه روحیه رانتی بر جامعه	۲-۱-۳-۱-
۲۲	..... مصرف زدگی و سرمایه‌گذاری وابسته	۳-۱-۳-۱-
۲۲	..... ایجاد تحول در قشر بندی اجتماعی	۴-۱-۳-۱-
۲۳	..... پیامدهای مثبت درآمدهای ناشی از نفت و گاز	۲-۳-۱-
۲۵	..... نقش رانت در اقتصاد سیاسی ایران	۴-۱-
۲۸	..... اثرات منفی نفت بر اقتصاد سیاسی ایران	۱-۴-۱-
۲۹	..... تأثیر مثبت نفت بر اقتصاد سیاسی ایران	۲-۴-۱-
۳۲	..... نتیجه‌گیری فصل اول	۵-۱-
۳۴	نگاهی به موقعیت ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک منطقه دریای خزر	فصل ۲
۳۶	..... مقدمه فصل دوم	
۳۷	..... وضعیت ژئوپلیتیک منطقه دریای خزر پس از فروپاشی شوروی	۱-۲-
۳۷	..... جغرافیای منطقه دریای خزر	۱-۱-۲-
۳۷	..... آسیای مرکزی	۱-۱-۱-۲-
۳۸	..... قفقاز	۲-۱-۱-۲-
۴۰	..... منطقه دریای خزر	۳-۱-۱-۲-
۴۲	..... ژئوپلیتیک منطقه دریای خزر و بحرانهای منطقه‌ای	۲-۱-۲-

۴۴	..... فدراسیون روسیه	-۱-۲-۱-۲
۴۵	..... ماوراء قفقاز	-۲-۲-۱-۲
۴۶	..... منطقه کرد نشین ترکیه	-۳-۲-۱-۲
۴۷	..... موقعیت ژئوپلیتیک ایران در کنار منطقه دریای خزر	-۳-۱-۲
۴۹	..... اهمیت سیاسی و اقتصادی نفت و گاز منطقه خزر	-۲-۲
۴۹	..... سابقه تاریخی اکتشاف و استخراج نفت و گاز خزر (تا فروپاشی شوروی)...	-۱-۲-۲
۵۱	..... فروپاشی شوروی و نفت و گاز خزر	-۲-۲-۲
۵۱	..... آذربایجان	-۱-۲-۲-۲
۵۳	..... روند تولید و مصرف نفت و گاز آذربایجان	الف -
۵۵	..... سرمایه‌گذاری در میادین نفت و گاز آذربایجان	ب -
۵۸	..... قزاقستان	-۲-۲-۲-۲
۵۹	..... سرمایه‌گذاری در میادین نفت و گاز قزاقستان	الف -
۶۱	..... روند تولید و مصرف نفت و گاز قزاقستان	ب -
۶۲	..... ترکمنستان	-۳-۲-۲-۲
۶۳	..... سرمایه‌گذاری در میادین نفت و گاز ترکمنستان	الف -
۶۴	..... روند تولید و مصرف نفت و گاز ترکمنستان	ب -
۶۶	..... پراکندگی نفت و گاز منطقه دریای خزر	-۳-۲-۲
۷۲	..... نفت و گاز خزر و قلب انرژی جهان	-۴-۲-۲
۷۵	..... بازار جهانی انرژی و نفت و گاز منطقه خزر	-۵-۲-۲
۷۵	..... چشم انداز عرضه جهانی نفت خام و گاز طبیعی تا سال ۲۰۲۰	-۱-۵-۲-۲
۷۷	..... چشم انداز تقاضای جهانی نفت و گاز تا سال ۲۰۲۰	-۲-۵-۲-۲
۷۷	..... کشورهای توسعه یافته	الف -

۷۸	کشورهای در حال توسعه.....	ب -
۸۱	کشورهای عضو اتحاد شوروی سابق و اروپای شرقی.....	ج -
۸۵	نقش آتی نفت و گاز خزر در بازار جهانی انرژی.....	۲-۲-۵-۳-
۸۷	نتیجه‌گیری فصل دوم.....	
۸۹	فصل ۳ منافع ملی و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در بهره‌برداری از منابع نفت و گاز منطقه دریای خزر.....	
۹۰	مقدمه فصل سوم.....	
۹۰	منافع ملی ایران در بهره‌برداری از نفت و گاز واقع در بخش ایرانی خزر...	۳-۱-
۹۱	سابقه تاریخی نفت شمال ایران.....	۳-۱-۱-
۹۳	ذخایر نفت و گاز ایران در منطقه دریای خزر.....	۳-۱-۲-
۹۴	رژیم حقوقی دریای خزر تا فروپاشی شوروی.....	۳-۱-۲-۱-
۹۴	عهد نامه مودت ۱۹۲۱ بین ایران و شوروی.....	الف -
۹۵	قرار داد بازرگانی و بحر پیمایی ۱۹۴۰.....	ب -
۹۷	فروپاشی شوروی و رژیم حقوقی دریای خزر.....	۳-۱-۲-۲-
۹۷	ایران.....	الف -
۹۷	روسیه.....	ب -
۹۹	آذربایجان.....	ج -
۱۰۰	قزاقستان.....	د -
۱۰۰	ترکمنستان.....	ه -
۱۰۱	ذخایر نفت و گاز بخش ایرانی خزر با توجه به سناریوهای رژیم حقوقی...	۳-۲-۱-۳-
۱۰۱	سناریوی تقسیم دریا بر اساس طول خط ساحلی کشورهای حاشیه دریای خزر.....	الف -
۱۰۳	سناریوی تقسیم دریا به ۵ قسمت مساوی.....	ب -

۱۰۷	سیاست خارجی ایران در بهره‌برداری از منابع نفت بخش ایرانی خزر...	۳-۱-۳
۱۰۷	نگاهی به مواضع ایران در تعیین رژیم حقوقی دریای خزر.....	۱-۳-۱-۳
۱۰۸	اقدامات ایران جهت اکتشاف و بهره‌برداری از نفت بخش ایرانی خزر.....	۲-۳-۱-۳
۱۱۰	اختلاف ایران و آذربایجان روی میادین نفت خزر جنوبی	۳-۳-۱-۳
۱۱۲	منافع ملی ایران در بهره‌برداری کشورهای تازه استقلال یافته از نفت و گاز خزر	۲-۳
۱۱۲	مشارکت در پروژه‌های توسعه میادین نفت و گاز خزر	۱-۲-۳
۱۱۳	انتقال نفت و گاز خزر به بازارهای جهانی از مسیر ایران.....	۲-۲-۳
۱۱۴	خطوط لوله انتقال نفت خزر.....	۱-۲-۲-۳
۱۱۴	خط لوله بزرگ صدور نفت (باکو - تفلیس - جیحان).....	الف -
۱۱۵	خط لوله نفت غربی (باکو - سوپسا).....	ب -
۱۱۶	خط لوله نفت شمالی (باکو - نوروسیسک).....	ج -
۱۱۷	خط لوله آتیرائو - سامارا.....	د -
۱۱۷	خط لوله تنگیز - نوروسیسک.....	ه -
۱۱۸	خط لوله قزاقستان - چین	ز -
۱۱۸	خط لوله خاسوری - باتومی.....	ح -
۱۱۸	خط لوله آسیای مرکزی (مسیر جنوب شرقی).....	ط -
۱۱۹	خط لوله دو گانه قزاقستان (ترانس خزر).....	ی -
۱۱۹	خط لوله قزاقستان - ترکمنستان - ایران (KTI)	ک -
۱۲۰	خطوط لوله انتقال گاز منطقه خزر به بازارهای جهانی.....	۲-۲-۲-۳
۱۲۰	خط لوله باکو - تفلیس - ارزروم.....	الف -
۱۲۰	خط لوله آسیای مرکزی (سنت گاز).....	ب -
۱۲۱	خط لوله آسیای مرکزی - روسیه - اروپا.....	ج -

۱۲۲	خط لوله آسیای مرکزی - چین	و -
۱۲۲	خط لوله دوقلوی قزاقستان	ه -
۱۲۲	خط لوله سراسری خزر (ترانس خزر)	و -
۱۲۳	پروژه نهر آبی	ز -
۱۲۳	خط لوله اکارم - تبریز - آنکارا (توران - تبریز)	ح -
۱۲۴	خط لوله ترکمنستان - ایران (کورپجه - کردکوی)	ط -
۱۲۵	ایران ، بازار مصرف نفت و گاز منطقه خزر	۳-۲-۳-
۱۲۵	خرید گاز ترکمنستان	۳-۲-۳-۱-
۱۲۶	سواپ نفت خام	۳-۲-۳-۲-
۱۲۹	موقعیت ایران جهت ترانزیت نفت و گاز خزر در میان مسیرهای مورد نظر	۳-۲-۴-
۱۳۲	سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در بهره‌برداری از منابع نفت و گاز جمهوریهای تازه استقلال یافته حاشیه خزر	۳-۲-۵-
۱۳۴	نتیجه‌گیری فصل سوم	
۱۳۷	فصل ۴ موانع خارجی بهره‌برداری ایران از نفت و گاز منطقه خزر (معادلات قدرت جهانی منطقه‌ای)	
۱۳۸	مقدمه فصل چهارم	
۱۳۹	بازیگران داخلی و معادلات قدرت در منطقه دریای خزر	۴-۱-
۱۴۱	مواضع آذربایجان	۴-۱-۱-
۱۴۱	مواضع قزاقستان	۴-۱-۲-
۱۴۲	مواضع ترکمنستان	۴-۱-۳-
۱۴۳	رقابت بازیگران منطقه‌ای با ایران در منطقه دریای خزر	۴-۲-
۱۴۴	روسیه	۴-۲-۱-
۱۴۴	اهداف سیاسی - امنیتی روسیه	۴-۲-۱-۱-

مرکز اطلاعات انرژی
تهران

۱۴۶	..... اهداف اقتصادی روسیه	۲-۱-۲-۴
۱۴۸	..... ترکیه	۲-۲-۴
۱۴۸	..... گسترش و حمایت از ترک زبانان	۱-۲-۲-۴
۱۵۰	..... تسلط بر انتقال نفت و گاز خزر به بازارهای جهانی	۲-۲-۲-۴
۱۵۰	منافع ملی ایران و حضور بازیگران خارجی در معادلات قدرت منطقه خزر	۳-۴
۱۵۱	..... منافع ملی ایران در منطقه خزر و سیاست ایران ستیز آمریکا	۱-۳-۴
۱۵۱	..... جایگاه نفت و گاز در سیاست خارجی آمریکا	۱-۱-۳-۴
۱۵۱	..... پیشینه تأثیر نفت بر سیاست خارجی آمریکا	الف -
۱۵۴	..... نقش نفت خارجی در تأمین نیازهای نفتی آمریکا	ب -
۱۵۷	..... اهداف آمریکا در سنضه بر نفت و گاز منطقه خزر	۲-۱-۳-۴
۱۵۷	..... اهداف سیاسی و استراتژیک آمریکا	الف -
۱۵۹	..... هدف اقتصادی آمریکا	ب -
۱۶۰	..... مواضع آمریکا در منطقه خزر نسبت به ایران	۳-۱-۳-۴
۱۶۰	..... تحریم ایران	الف -
۱۶۴	..... سیاست تحریم ایران در منطقه دریای خزر توسط آمریکا	ب -
۱۶۶	..... حضور سایر بازیگران خارجی و منافع ملی ایران در منطقه دریای خزر	۲-۳-۴
۱۶۶	..... اسرائیل	۱-۲-۳-۴
۱۶۸	..... چین و ژاپن	۲-۲-۳-۴
۱۷۰	..... پاکستان و هند	۳-۲-۳-۴
۱۷۰	..... اروپا	۴-۲-۳-۴
۱۷۱	..... عربستان سعودی	۵-۲-۳-۴
۱۷۱	..... نتیجه گیری فصل چهارم	

۱۷۵	..... نتیجه‌گیری نهایی	۵
۱۸۴	..... فهرست منابع	۶